

دانشگاه سindh
پم

حکمای راسخین

(مکتب سبزوار و مدرسه قزوین)

دکتر غلامحسین خدری

امروزه کتاب‌خوانی و علم‌آموزی، نه تنها یک وظیفه ملی، که یک واجب دینی است.^۱

مقام معظم رهبری

در عصر حاضر یکی از شاخصه‌های ارزیابی رشد، توسعه و پیشرفت فرهنگی هر کشوری میزان تولید کتاب، مطالعه و کتاب‌خوانی مردم آن مرز و بوم است. ایران اسلامی نیز از دیرباز تاکنون با داشتن تمدنی چندهزارساله و مراکز متعدد علمی، فرهنگی، کتابخانه‌های معتبر، علما و دانشمندان بزرگ با آثار ارزشمند تاریخی، سرآمد دولت‌ها و ملت‌های دیگر بوده و در عرصه فرهنگ و تمدن جهانی به‌سان خورشیدی تابناک همچنان می‌درخشد و با فرزندان نیک‌نهاد خویش هنرنمایی می‌کند. چه کسی است که در دنیا با دانشمندان فرزانه و نام‌آور ایرانی همچون ابوعلی سینا، ابوریحان بیرونی، فارابی، خوارزمی و ... همچنین شاعران برجسته‌ای نظیر فردوسی، سعدی، مولوی، حافظ و ... آشنا نباشد و در مقابل عظمت آنها سر تعظیم فرود نیاورد. تمامی این افتخارات ارزشمند، برگرفته از میزان عشق و علاقه فراوان ملت ما به فراگیری علم و دانش از طریق خواندن و مطالعه منابع و کتاب‌های گوناگون است. به شکرانه الهی، تاریخ و گذشته ما، همیشه درخشان و پر بار است. ولی اکنون در این زمینه در چه جایگاهی قرار داریم؟ آمار و ارقام ارائه‌شده از سوی مجامع و سازمان‌های فرهنگی در مورد سرانه مطالعه هر ایرانی، برایمان چندان امیدوارکننده نمی‌باشد.

کتاب، دروازه‌ای به سوی گستره دانش و معرفت است و کتاب خوب، یکی از بهترین ابزارهای کمال بشری است. همه دستاوردهای بشر در سراسر عمر جهان، تا آنجا که قابل کتابت بوده است، در میان دست‌نوشته‌هایی است که انسان‌ها پدید آورده و می‌آورند. در این مجموعه بی‌نظیر، تعالیم الهی، درس‌های پیامبران به بشر، و همچنین علوم مختلفی است که سعادت بشر بدون آگاهی از آنها امکان‌پذیر نیست. کسی که با دنیای زیبا و زندگی‌بخش کتاب ارتباط ندارد بی‌شک از مهم‌ترین دستاورد انسانی و نیز از بیشترین معارف الهی و بشری محروم است. با این دیدگاه، به‌روشنی می‌توان ارزش و مفهوم رمزی عمیق در این حقیقت تاریخی را دریافت که اولین خطاب خداوند متعال به پیامبر گرامی اسلام (ص) این است که «بخوان!» و در اولین

---

۱. پیام مقام معظم رهبری به مناسبت آغاز هفته کتاب ۷۲/۱۰/۴

سوره‌ای که بر آن فرستاده عظیم‌الشان خداوند، فرود آمده، نام «قلم» به تجلیل یاد شده‌است: «إِقْرَأْ وَ رَبُّكَ الْأَكْرَمُ. الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ» در اهمیت عنصر کتاب برای تکامل جامعه انسانی، همین بس که تمامی ادیان آسمانی و رجال بزرگ تاریخ بشری، از طریق کتاب جاودانه مانده‌اند.

دانشگاه پیام‌نور با گستره جغرافیایی ایران‌شمول خود با هدف آموزش برای همه، همه‌جا و همه‌وقت، به‌عنوان دانشگاهی کتاب‌محور در نظام آموزش عالی کشورمان، افتخار دارد جایگاه اندیشه‌سازی و خردورزی بخش عظیمی از جوانان جویای علم این مرز و بوم باشد. تلاش فراوانی در ایام طولانی فعالیت این دانشگاه انجام پذیرفته تا با بهره‌گیری از تجربه‌های گرانقدر استادان و صاحب‌نظران برجسته کشورمان، کتاب‌ها و منابع آموزشی درسی شاخص و خودآموز تولید شود. در آینده هم، این مهم با هدف ارتقای سطح علمی، روزآمدی و توجه بیشتر به نیازهای مخاطبان دانشگاه پیام‌نور با جدیت ادامه خواهد داشت. به‌طور قطع استفاده از نظرات استادان، صاحب‌نظران و دانشجویان محترم، ما را در انجام این وظیفه مهم و خطیر یاری‌رسان خواهد بود. پیشاپیش از تمامی عزیزانی که با نقد، تصحیح و پیشنهادهای خود ما را در انجام این وظیفه خطیر یاری می‌رسانند، سپاسگزاری می‌نماییم. لازم است از تمامی اندیشمندانی که تاکنون دانشگاه پیام‌نور را منزلگاه اندیشه‌سازی خود دانسته و ما را در تولید کتاب و محتوای آموزشی درسی یاری نموده‌اند، صمیمانه قدردانی گردد. موفقیت و بهروزی تمامی دانشجویان و دانش‌پژوهان عزیز آرزوی همیشگی ما است.

دانشگاه پیام‌نور

فهرست مطالب

سیزده

پانزده

پیشگفتار

مقدمه

۱

فصل اول: بستر اجتماعی - فرهنگی دوره قاجار

۳

تأسیس سلسله قاجاریه و موقعیت علما

۷

شاهان قاجار و موضوع مشروعیت

۹

قاجاریه و آغاز آشنایی با تمدن غرب

۱۲

جریان فکری شیخیه

۱۷

فصل دوم: جایگاه مدرسه و حوزه‌های حکیم راسخ متأله ملاعلی نوری و قزوین

۲۳

ویژگی‌ها و شاخصه‌های مکتب سبزوار و مدرسه قزوین

۲۳

مکتب سبزوار

۲۵

معنای لغوی و اصطلاحی کلمه «مکتب»

۳۷

دیدگاه‌های مختلف درباره اطلاق مکتب به جریان فکری سبزوار

۳۷

دکتر نصر

۳۹

هانری کربن

۴۰

گوپینو

۴۱

سیدجلال آشتیانی

۴۲

علامه اقبال لاهوری

۴۴

نتیجه

۴۵

فصل سوم: مدرسه قزوین

۴۹

ویژگی‌ها و خصوصیات منحصر به فرد مؤسس مکتب سبزوار

۴۹

زندگی‌نامه حاج ملاهادی سبزواری

۵۲

آثار حاج ملاهادی سبزواری

۵۵	تأثیرپذیری حاج ملاهادی از اساتید حکمت متعالیه
۵۹	فقراتی از آثار منظوم
۶۱	فصل چهارم: نوآوری‌های فلسفی مکتب سبزوار ذیل حکمت صدرایی
۶۱	مقدمه
۷۷	عدم انقطاع عذاب در جهنم
۸۶	شاگردان حاج ملاهادی سبزواری
۸۷	شیخ مرتضی انصاری
۸۷	آثار
۸۸	منبع‌شناسی
۹۰	آخوند ملامحمد سبزواری
۹۱	آثار
۹۱	منبع‌شناسی
۹۲	حاج میرزا (سید) حسن حکیم
۹۲	آثار
۹۲	منبع‌شناسی
۹۳	سیداحمد ادیب پیشاوری (نیشابوری)
۹۳	آثار
۹۴	منبع‌شناسی
۹۵	حاج ملاعلی سمنانی
۹۵	منبع‌شناسی
۹۶	شیخ نظام‌الدین بیلندی‌بن‌زین‌الدین بن محمد صادق گنابادی
۹۶	منبع‌شناسی
۹۶	حاج ملاسلطان محمد گنابادی (حاج ملاسلطان محمد بن ملاحیدر محمد گون‌آبادی)
۹۷	آثار
۹۷	منبع‌شناسی
۹۸	آقامیرزا شمس‌الدین حکیم الهی لواسانی (طهرانی)
۹۹	منبع‌شناسی
۹۹	حاج میرزا حسین علوی مجتهد سبزواری
۱۰۰	آثار
۱۰۱	منبع‌شناسی
۱۰۱	میرزا اسماعیل افتخار الحکماء طالقانی
۱۰۲	منبع‌شناسی
۱۰۲	آقامیرسید محمد امین الحکماء سبزواری
۱۰۳	منبع‌شناسی
۱۰۴	میرسید حسین حسینی سبزواری
۱۰۴	منبع‌شناسی

۱۰۴	میرزا ابراهیم وثوق‌الحکماء سبزواری
۱۰۴	آثار
۱۰۴	منبع‌شناسی
۱۰۵	آقا حسن سبزواری
۱۰۵	آثار
۱۰۵	منبع‌شناسی
۱۰۵	میرزا عبدالکریم خیوشانی
۱۰۵	منبع‌شناسی
۱۰۶	میرزا علی‌نقی (علی‌النقی) صدرالعلماء سبزواری
۱۰۶	آثار
۱۰۶	منبع‌شناسی
۱۰۶	ملا علی‌اکبر خراسانی
۱۰۷	منبع‌شناسی
۱۰۷	آخوند ملا محمد حسین بشرویه‌ای
۱۰۷	منبع‌شناسی
۱۰۸	شیخ شهاب‌الدین محمد بن موسی اراکی (العراقی البزجلوئی)
۱۰۸	آثار
۱۰۹	منبع‌شناسی
۱۰۹	میرزا نصرالله حکیم قمشه‌ای (شهرضایی)
۱۰۹	منبع‌شناسی
۱۰۹	سید عبدالله موسوی زنجانی
۱۰۹	آخوند ملا محمد رضا اردکانی
۱۰۹	آقا سید جواد طباطبائی حائری کرمانی
۱۰۹	منبع‌شناسی
۱۱۰	آقا محمد یزدی
۱۱۰	منبع‌شناسی
۱۱۰	آخوند ملا صالح فریدنی
۱۱۱	منبع‌شناسی
۱۱۱	میرزا محمد علی تفرشی (میرزا محمد علی بن میرزا عبدالغنی تفرشی)
۱۱۱	منبع‌شناسی
۱۱۱	شیخ میرزا نصراله مشهدی
۱۱۲	آثار
۱۱۲	منبع‌شناسی
۱۱۲	حاج ملا اسماعیل دولت‌آبادی واعظ سبزواری (حاج ملا اسماعیل بن حاج علی اصغر سبزواری)
۱۱۲	آثار
۱۱۲	منبع‌شناسی

۱۱۳	میرزا اسدالله سبزواری
۱۱۳	منبع شناسی
۱۱۳	حاج ملا محمد صادق صباغ کاشانی
۱۱۴	منبع شناسی
۱۱۴	شیخ محمود بن ملا اسمعیل کاشانی
۱۱۴	منبع شناسی
۱۱۴	شیخ احمد بن جعفر میامینی
۱۱۴	منبع شناسی
۱۱۴	حاج میرزا نصرالله تربتی مشهدی
۱۱۵	آثار
۱۱۵	منبع شناسی
۱۱۵	قاضی ملا عبدالاعلی سبزواری (شیخ عبدالاعلی قاضی سبزواری)
۱۱۵	آثار
۱۱۵	منبع شناسی
۱۱۶	آخوند ملا محمد حسن اصفهانی
۱۱۶	منبع شناسی
۱۱۶	شیخ علی اصغر فرزند حسین سبزواری
۱۱۶	آثار
۱۱۶	منبع شناسی
۱۱۷	میرزا حسن قزوینی طبیب
۱۱۷	آقا میرزا حسین
۱۱۷	منبع شناسی
۱۱۷	میرزا آقای حکیم دارابی جهرمی
۱۱۸	منبع شناسی
۱۱۸	حاج میرزا محسن قاضی طباطبائی
۱۱۹	آخوند ملا تقی اصفهانی
۱۱۹	منبع شناسی
۱۱۹	آقا میرزا محسن قزوینی
۱۱۹	منبع شناسی
۱۱۹	محمود تبریزی
۱۲۰	منبع شناسی
۱۲۰	همای شاعر
۱۲۰	منبع شناسی
۱۲۰	آقا سید عبدالغفور جهرمی
۱۲۰	منبع شناسی
۱۲۰	میرزا محمد مهدی قمشه‌ای

۱۲۱	منبع شناسی
۱۲۱	حاج میرزا ابو عبدالله زنجانی
۱۲۱	منبع شناسی
۱۲۱	شرف الدین سید علی بن سید نجم الدین مرعشی التبریزی سید الاطباء
۱۲۲	منبع شناسی
۱۲۲	شیخ: علی فاضل تبتی
۱۲۲	منبع شناسی
۱۲۳	فاضل مغیثه ای سبزواری
۱۲۳	منبع شناسی
۱۲۳	میرزا محمد سروقدی خادم باشی
۱۲۳	منبع شناسی
۱۲۴	(آقا) میرزا محمد تونی
۱۲۴	(آقا) میرزا محمد حسین کرمانی
۱۲۴	سید میرزا ابوالحسن رضوی مشهدی
۱۲۴	منبع شناسی
۱۲۴	ملا محمد رضا بروغنی سبزواری
۱۲۴	منبع شناسی
۱۲۵	ملا محمد کاظم بن آخوند ملا محمد رضا بروغنی سبزواری
۱۲۵	منبع شناسی
۱۲۵	حاج آقا صادق (علی الظاهر) کرمانی
۱۲۵	منبع شناسی
۱۲۵	مولی محمد سیاه دشتی قوچانی
۱۲۵	منبع شناسی
۱۲۶	میرزا عباس حکیم دارابی (الشریف، شیرازی)
۱۲۶	آثار
۱۲۶	منبع شناسی
۱۲۷	آخوند ملا حسینقلی (درگزینی) همدانی
۱۲۷	منبع شناسی
۱۲۸	آقامیرزا حسین سبزواری
۱۲۸	آثار
۱۲۸	منبع شناسی
۱۲۹	شیخ محمد حسین (طریحی) نجفی
۱۲۹	منبع شناسی
۱۳۰	شیخ محمد حسین برجیس (جرجیس)
۱۳۰	منبع شناسی
۱۳۰	حاج سید ابوطالب زنجانی

۱۳۱	آثار
۱۳۱	منبع شناسی
۱۳۱	حاج شیخ ملا اسماعیل عارف بجنوردی
۱۳۱	منبع شناسی
۱۳۱	ملا اسماعیل میان آبادی سبزواری
۱۳۲	منبع شناسی
۱۳۲	آخوند ملا غلامحسین شیخ الاسلام
۱۳۲	منبع شناسی
۱۳۳	میرزا محمد حکیم الهی
۱۳۳	منبع شناسی
۱۳۳	ملا ملک سبزواری
۱۳۳	منبع شناسی
۱۳۳	قاضی هبه الله سبزواری
۱۳۳	منبع شناسی
۱۳۴	میرزا نصرت حافظ الصحه قوچانی
۱۳۴	منبع شناسی
۱۳۴	حاج شیخ محمد علی فاضل بن ملا اسماعیل صدخروی سبزواری
۱۳۵	منبع شناسی
۱۳۵	آقامیرزا یوسف (بن میرزا عبدالله) عربشاهی سبزواری
۱۳۵	منبع شناسی
۱۳۵	ملا علی دامغانی
۱۳۶	منبع شناسی
۱۳۶	شاهزاده محمد هاشم بن محمد رضا قاجار
۱۳۶	منبع شناسی
۱۳۶	سید حسن بن سید عبدالرحیم سبزواری
۱۳۶	آثار
۱۳۶	منبع شناسی
۱۳۷	ملا فاضل سبزواری
۱۳۷	منبع شناسی
۱۳۷	حاج شیخ محمد اعتماد الاسلام بروجردی
۱۳۷	منبع شناسی
۱۳۷	ملا محمد باقر کسکنی سبزواری
۱۳۷	منبع شناسی
۱۳۸	ملا هدایت الله حکیم
۱۳۸	منبع شناسی
۱۳۸	حاج علی اصغر

۱۳۸	منبع شناسی
۱۳۸	میرزا ابراهیم عربشاهی
۱۳۸	منبع شناسی
۱۳۸	شیخ (محمد) ابراهیم (سبزواری) تهرانی
۱۳۹	منبع شناسی
۱۳۹	سید ابوطالب اصفهانی
۱۳۹	منبع شناسی
۱۳۹	میرزا ابراهیم مکفر
۱۳۹	منبع شناسی
۱۴۰	ملا علی پسر حاج عبدالجواد سبزواری
۱۴۰	منبع شناسی
۱۴۰	میرزا بابا گرگانی آشتیانی شاعر
۱۴۰	منبع شناسی
۱۴۰	ذوالفقار علی خان بسطامی
۱۴۰	منبع شناسی
۱۴۰	ملا محمد صادق حکیم
۱۴۰	منبع شناسی
۱۴۱	آخوند ملا قربان علی مزینانی
۱۴۱	منبع شناسی
۱۴۱	حاج شیخ حسین صفوت پاریزی کرمانی
۱۴۱	منبع شناسی
۱۴۲	آخوند ملا عبدالوهاب مایوانی قوچانی
۱۴۲	منبع شناسی
۱۴۲	محمد حسن بن محمد قاسم بامی احمدی
۱۴۲	منبع شناسی
۱۴۲	حاج ملا محمد تهرانی
۱۴۳	منبع شناسی
۱۴۳	ملا علی رضا مقیم کابل
۱۴۳	منبع شناسی
۱۴۳	میرزا ابراهیم شریعتمداری سبزواری
۱۴۳	منبع شناسی
۱۴۴	آقا حسن بن ملا (الملا) زین العابدین
۱۴۴	منبع شناسی
۱۴۴	حاج میرزا حبیب خراسانی
۱۴۴	منبع شناسی
۱۴۵	حاج فاضل

۱۴۵	شازده جناب (جد محمد هاشم میرزای افسر)
۱۴۶	منبع شناسی
۱۴۶	آخوند ملا محمد حسین بشرویه‌ای
۱۴۶	منبع شناسی
۱۴۷	میرزا علی اکبر بن میرزا عبدالغنی تفرشی متخلص به برقی علی الظاهر
۱۴۷	مولا محمد سیاه دشتی خبوشانی
۱۴۷	منبع شناسی
۱۴۷	آخوند ملا محمد کاظم خراسانی
۱۴۸	آثار
۱۴۸	منبع شناسی
۱۴۹	نمایه
۱۵۳	منابع

پیشگفتار

این تحقیق درصدد است تا پس از ارائه اجمالی از شرایط اجتماعی و فرهنگی دوره قاجاریه در ادامه سیر تطوری و تکاملی طبقات چهارگانه حکمای راسخین به طبقه سوم از خیل حکمای راسخین حکمت متعالیه صدرایی یعنی در دوره‌ای که مواجهه با راه‌اندازی، بسط و تأثیر گذاری مدرسه قزوین و مکتب حکمی سبزواری در بستر فرهنگ شیعی - ایران هستیم، پردازد. بازخوانی و واکاوی ویژگی‌ها و مختصات فکری این دو جریان فلسفی که بدون هیچ تردیدی از منشأ و سرچشمه اصیل مکتب فلسفی اصفهان نشأت و تأثیر گرفته‌اند، از اهداف و غایت قصوای این پژوهش است. بر خود لازم می‌دانم از همکاری‌های مشفقانه همکار علمی‌ام آقای سید مختار مومنی در تدوین و تنظیم این اثر کمال امتنان و تشکر قلبی خودم را اعلام بدارم.

غلامحسین خدری

آبان ۱۳۹۳

مقدمه

حقیقت روشن و مسلم این است که نهال حکمت راسخ راستینی (با عنوان حکمت متعالیه) را که ملاصدرای شیرازی (متوفی ۱۰۵۰ق) در حدود چهار قرن سابق بر این، غرس کرد، اکنون با گذشت چندین سده مبدل به درختی پرثمر، ریشه‌دار و پرشاخ و برگ در تمامی اکناف و اطراف سرزمین ایران زمین گشته که از آثار پردامنه و با برکتش نیز همانا راه‌اندازی جریان‌های نوظهوری در بستر گسترده حکمت متعالیه، شده است. مکتب‌های فلسفی قم، تبریز، کاشان و سبزوار از جمله میوه‌ها و نتایج پربرکت همین درخت طویه در ساحت حکمت و فلسفه این سرزمین هستند. بدون تردید دستیابی و حصول تبارشناسی این جریان‌های نوظهور و پردامنه حکمی در ایران، مقدم بر بیان مختصات و ویژگی‌شان، نیازمند بازخوانی و واکاوی شرایط و زمینه‌هایی است که این تطور، تحول و تکامل به واسطه آن‌ها شکل گرفت. آغاز و بن‌مایه اولیه این جنبش فلسفی توسط سرسلسله‌جنبانش، ملاصدرای شیرازی، شکل گرفت و سپس از طریق کوشش و تلاش‌های جانفرسای عقلانی و سیروس‌سلوک حکمای متألهی همچون ملاعبدالرزاق لاهیجی (مشهور به فیاض) و شاگردان وی - که مکتب فلسفی قم را در شهر مقدس قم پایه‌گذاری کردند - ملامحسن فیض کاشانی و حلقه درسی وی - که بنیان‌گذار مکتب کاشان شدند - طی شد.

در ادامه همین مسیر آقامحمد بیدآبادی حکیم متآله، مدرس و مرشد و ملاعلی نوری مازندرانی و شاگردانش - که بذر مکتب فلسفی متعالیه را در اکناف و اطراف ایران پخش کردند - و دیگر حکمای راسخ که در طول چهار قرن متأخر از آن نقطه شروع کردند، موجب راه‌اندازی، بالندگی و تثبیت غالب این جریان در حوزه‌های اندیشه فلسفی و حکمی شدند.

ویژگی بارز مکتب فلسفی قم، برای نمونه، وجه غالب عقل‌گرایی آن است. ورود صدرالمتالهین شیرازی به قم و استقرارش در کَهِک^۱ برای تعمق و تأمل عمیق حکمی‌اش و توسل به ساحت حضرت معصومه (ع) به‌جهت پیریزی نظامی مستحکم و وزین حکمت متعالیه‌ای که بتواند بسان شاه‌راهی برای اتصال و اتحاد چهار جریان تفکر مشاء، اشراق، عرفان و قرآن، واجد جامعیت کلیه معارف حقه و مانعیت از اعوجاج و انحراف از حق، بوده باشد، باعث و موجد حرکتی عظیم و جریان‌ساز در این سرزمین پهناور شد که به‌مثابه توتی اُکَلها کُلّ حینِ یاذنِ رَبّها^۲ هرزمان میوه خود را به اذن پروردگارش اعطا می‌کند. سکنی گزیدن داماد و شاگرد بافضلش موسوم به ملاعبدالرزاق لاهیجی قمی، آن هم در میانسالی در مدرسه معصومیّه قم برای تدریس فلسفه و کلام^۳ شاهد و گواهی برای تداوم تکاملی این جریان حکمی در این شهر است.

فیاض از بزرگ‌ترین محققان عصر خود در حکمت مشاء و اشراق و از بزرگ‌ترین متکلمان در چهارقرن اخیر، بلکه یکی از محقق‌ترین متکلمان در دوره‌های اسلامی به حساب می‌آید، وی حلقه‌ای از شاگردان همچون قاضی سعید قمی، میرزا حسن بن عبدالرزاق، ملا محمد باقر و دیگران، همچنین ساحت و فضای فلسفی و حکمی را در شهر قم، راه‌اندازی کرد که امروزه به مکتب فلسفی قم شناخته می‌شود. از نکاتی که در ابعاد علمی ایشان قابل توجه است این است که ایشان در مباحث نظری از مرحوم فیض (داماد دیگر ملاصدرا) عمیق‌تر و دقیق‌تر بوده است. برخلاف تصوّر بعضی که براین باورند که ایشان در افکار فلسفی، تابع مسلک مشاء است و از افکار ملاصدرا منفعل و متأثر نشده است، درحقیقت مشی ایشان، مشی اشراق بوده و به مبانی استاد خویش اعتقاد داشته است، بهترین شاهد بر این مدعا، کلام خود ایشان است که در اواخر کتاب گوهر مراد می‌گوید: «به‌راستی که شیوه مکتب اشراق همان روش پیامبران است که آنان درصدد دعوت از افراد خاص به‌سوی ذات خدای واحد است و به‌درستی که مسیر اهل قیاس و

۱. کَهِک، اقامتگاه ملاصدرای شیرازی فیلسوف و حکیم اسلامی بوده است. ملاصدرا «پس از تکمیل تحصیلات و نیز با فشار بعضی از علمای ظاهرین، که با مشرب عرفانی او مخالف بودند، اصفهان را ترک کرد و به کَهِک قم رفت و هفت‌سال، یا بنابر قولی، پانزده‌سال در آنجا به ریاضت مشغول شد و سرانجام به مرتبه کشف حقایق رسید» (ولایتی، نقش شیعه در فرهنگ و تمدن اسلام و ایران، جلد دوم، ص ۱۳۳۸).

۲. قرآن، سوره ابراهیم، آیه ۲۵.

۳. آشتیانی، منتخبانی از آثار حکمای الهی ایران، ج ۱، صص ۲۷۲-۲۷۴.

استدلال، ناتوان از وصول و ارائه سیر و سلوک افراد به ذات حق است.^۱ و دقیقاً در همین راستا بوده که مرحوم عبدالرزاق شوهد ربوبیه و مبدأ و معاد ملاصدرا و شرح حکمت اشراق را تدریس می‌کرده است.^۲

از جمله ابتکارات و نوآوری‌های محقق لاهیجی در مباحث عقلی و فلسفی و کلامی تنها به دو نمونه از آن‌ها اشاره می‌کنیم: الف): ایشان درباره نحوه علم واجب‌الوجود می‌گوید: چون واجب‌الوجود، مجرد است و هر مجردی عالم به ذات، بنابراین واجب‌الوجود به ذات خود عالم است، از طرف دیگر چون واجب‌الوجود به ذات خود علم دارد، لازمه آن این است که به جمیع موجودات علم داشته باشد، چراکه همه آن‌ها معلول و مخلوق او هستند و علم به علت مستلزم علم به معلول است. ب) وی در جلد اول و دوم شوارق، اشتداد در حرکت جوهری را ابطال کرده و عمده استدلال ایشان در این زمینه «عدم بقای موضوع در حرکت اشتدادی» است.^۳ تداوم و تسلسل استاد و شاگردی این مکتب فلسفی را که از جمله آثار و نتایج با برکت حکمت متعالیه صدرایی از فیاض تا علامه حسن حسن‌زاده آملی در مکتب فلسفی قم است، می‌توان در کتاب «چشم‌اندازی به مکتب فلسفی قم» که به مناسبت کنگره بزرگداشت شخصیت حضرت فاطمه معصومه (ع) و مکانت فرهنگی قم برگزار شد، پیگیری کرد.

روشن است که راه‌اندازی حکومت صفویه در آغاز قرن دهم هجری (۹۰۷) نقطه عطفی بنیادی جدای از تحولات شگرف در تاریخ و فرهنگ ایران، در تدوین و تشکیل این حیات طیبه فلسفی نیز بوده است، چراکه صفویان با مهارت هرچه تمام‌تر توانستند با تلفیق و هماهنگی سه گوه مذهب شیعی، عرفان یا تصوف و حکومت، از یک‌سو اقتدار و سیطره همه‌جانبه‌ای را در حیطه‌های جغرافیایی، اقتصادی، اجتماعی و نظامی ایران برقرار سازند و از سوی دیگر بسترهای مناسب و شایسته، به‌منظور تعاملات الهیاتی، فلسفی، فقهی و عرفانی را میان خود و حتی دیگر ادیان و مشرب‌های فکری، فراهم آورند. این کار سترگ با سرپنجه دستان شاه اسماعیل صفوی نخستین حکمران در سال ۹۰۷ ق آغاز شد. شاه اسماعیل موجب به‌وجود آمدن اولین حکومت ملی ایرانیان پس از نه قرن تسلط

۱. «ان طریقہ الاشراق ہی طریقہ الانبیاء تدعو الخواص من العالم الی احدیہ الوجود و أن طریقہ أهل الرأی ہی طریقہ القاصرین عن نیل سلوک الذات.»

۲. آشتیانی، مقدمه شوهد ربوبیه، صص ۸۰-۸۱.

۳. آشتیانی، منتخبانی از آثار حکمای الهی ایران، ج ۱، ص ۲۹۱.

بیگانگان در این کشور شد.^۱ این شیوه حکمرانی تا پایان حکومت صفویه به سال ۱۱۳۵ق یعنی حدود دوقرن ونیم، تداوم یافت. تحولات شگرف در تاریخ و فرهنگ ایران زمین و صدا البته در ساحت‌های گوناگون اجتماعی و فرهنگی، از ثمرات این رخداد عظیم در ایران بود. از جمله رموز موفقیت آنان، ایجاد وحدت و وفاق ملی‌ای بود که آنان توانستند در میان ایرانیان با تمسک به تشیع انجام دهند.

روشن است که رواج مذهب تشیع تنها منحصر به دوران صفویه نبوده است و به گذشته‌ای دور از جمله دوره مغول بازمی‌گردد. مغولان که پیش از سیطره بر ایران، از کیش و اعتقاد خاصی پیروی نمی‌کردند، پس از ورود به ایران سخت متأثر و منفع‌گشته و به اسلام گرویدند. تا بدان‌جا که سلطان محمد خدابنده (الجبایتو) زمانی که در سال ۷۰۳ق به تخت نشست، درحالی‌که در ابتدا مذهب سنی داشت اما در ادامه به تشیع گرایش پیدا کرد و حتی در رواج این مذهب کوشش فراوانی انجام داد تا بدان‌جا که مردم بغداد، اصفهان و شیراز را که نسبت به قبول این کیش جدید از خود مقاومت نشان می‌دادند، سخت تحت فشار قرار داد و در راستای تحقق این امر درخواست انتقال علامه حلی از حله به سلطانیه و اشتغال وی به تدریس در این شهرها را داد.^۲

دودمان و نیای بزرگ سلسله صفویان به شیخ صفی‌الدین ابوالفتح اسحاق اردبیلی (۶۵۰-۷۳۵ق) ملقب به شمس‌الدین و معروف به شیخ صفی می‌رسد و تا آنجا که تقریباً مورد اتفاق اکثر اهل تحقیق است، وی در ابتدا پیرو مذهب شافعی بوده و شاهد این مدعا نیز قول حمدالله مستوفی درباره مردم اردبیل است که گفته است: اکثراً بر مذهب شافعی‌اند و مرید شیخ صفی‌الدین علیه‌الرحمه.^۳ در هر حال اگر شیخ را پیرو مذهب شافعی نیز بدانیم یا بنابر قول برخی تاریخ‌نگاران وی را شیعی بدانیم، آنچه مورد اتفاق نظر است، حاکی از آزاداندیشی او دارد. در این فضا بود که فرهنگ ایرانی، رنگ شیعی به خود گرفت و در نتیجه زمینه‌های لازم برای شکفتن آرای حکمی اشراق و فلسفی را مهیا ساخت.

همه این‌ها به انضمام، اهتمام و کوشش‌های حکیمان پس از خواجه نصیرالدین طوسی بود که به یک‌باره محیط را برای پیشرفت این نوع خاص از حکمت و فلسفه فراهم آوردند. مراکز رواج این نوع نگرش نه تنها اصفهان پایتخت صفویان، بلکه شهرهایی

۱. قبادالحسینی، تاریخ ایلیچی نظام شاه، ص ۸۸.

۲. صفاکیش، صفویان در گذرگاه تاریخ، ص ۳۹.

۳. مستوفی قزوینی، تاریخ گزیده، ص ۱۷۳.

همچون شیراز، کاشان، قزوین و سبزوار بود. در عصر صفویه تأثیرات تعلیمات اشراقی بر حیات عقلی به حدکمال رسید و در این راستاست که سلسله حکمای دوره صفویه به طبقه‌ای از عارفان اعم از شیعه و سنی اتصال پیدا می‌کنند. در کنار تحول در حیات عقلی در دوره صفویه، به کلام و الهیات اهل فلسفه نیز توجه خاصی مبذول شد، زیرا در این عصر، حکمت درواقع تلفیقی میان الهیات، فلسفه با کلام و البته با دریافت‌ها و استکشافات عرفانی شد. حکیمان این روزگار که حیات عقلی را ترسیم می‌کردند، عالمانی همچون شیخ بهاءالدین عاملی (متوفی ۱۰۳۰ق)، میرداماد (متوفی ۱۰۴۰ق)، ابوالقاسم میرفندرسکی (متوفی ۱۰۵۰ق) و صدرالدین شیرازی (متوفی ۱۰۵۰ق) و شاگردان وی ازجمله ملامحسن فیض کاشانی (متوفی ۱۰۹۰ق) و ملافیاض لاهیجی (متوفی ۱۰۷۲ق) و مجلسی دوم (متوفی ۱۱۱۰ق)، بودند.

پیروان حکمت متعالیه نیز به نوبه خود نسل‌اند رنسل حوزه حکمت را گرم نگه داشتند و با تفکرات حکمی خویش، نظام منسجمی از حکمت اشراق سهروردی، جهان‌بینی عرفانی محی‌الدین ابن عربی به‌همراه عناصر بنیادین فلسفه ارسطویی، الهیات افلاطونی و نوافلاطونی، کلام شیعی و در کنار معارف ناب قرآنی و گفتار پرمغز معصومین (ع)، پدید آوردند تا سرانجام این درخت طویه به‌دست باغبانی امین و حکیمی وارسته همچون حاج‌ملاهادی سبزواری (۱۲۱۲-۱۲۸۹ق)، چهره ممتاز و برجسته، مؤسس نظامی مبتنی بر بن‌مایه‌های اصیل حکمت متعالیه صدرایی و آغازکننده طریقه و روشی مخصوص به خود مشتمل بر قواعد فلسفی ابداعی که ازطریق غواصی حکمی در آثار ملاصدرا به‌ویژه *اسفار اربعه* وی، *قیسات میرداماد*، *حکمه‌الاشراق* سهروردی به‌خصوص شرح قطب‌الدین شیرازی بر آن، *اشارات و تنبیهات* شیخ‌الرئیس به‌ویژه شرح خواجه نصیرالدین طوسی بر آن، *شوارق‌الالهام* ملاعبدالرزاق لاهیجی و *فصوص‌الحکم* محی‌الدین ابن عربی، در عهد قاجاریه به بلوغ و ظهور رسیده و سرانجام به برکت سرپنجه اندیشه‌های بلند حکیمانه و عارفانه وی، آن‌ها را در قالب مکتب فلسفی سبزواری به ثمر برساند.

حکیم راسخ، صاحب *الاسرارالحکم*^۱ و متخلص به «اسرار» علاوه بر استیلای بر علوم اسلامی و آگاهی بر ابواب مختلف معرفت از لحاظ زهد و تقوی، مقام معنوی و عبور از مرحله تمثیل و وصول به مرتبه تحقق نیز پایگاهی شامخ و مکانتی رفیع را

۱. *اسرار الحکمه فی المفتوح المعتم* (معروف به *اسرارالحکم*) از آثار ملاهادی سبزواری است.

نزد ارباب حکیمان و عارفان داراست و از آن دسته رهروان فانی در حق بود که در وصفشان گفته‌اند:

هر که خواهد همنشینی با خدا   گو نشیند در حضور اولیاء

حکیم سبزواری در شرایط سخت و دشوار فرهنگی و علمی روزگار خویش، عمر شریف خود را وقف تحصیل و کسب دانش راستین معارف حق و اشاعه آن کرد. احدی از ثمرات وجود بی‌بدیل آن حکیم عامل در طول ۷۸ سال عمر بابرکتش البته چنانچه خود می‌گوید: الله هدانی و علمنی و ربانی، آثار گران‌سنگی همچون حواشی بر *اسفار اربعه*، *شواهد الربوبیه*، *مبداء و معاد* و *مفاتیح الغیب* قدوه و مقتدای حکمی‌اش صدرالمتهلین که برای طالبان حکمت و معرفت از خود بر جا گذاشته است. این‌ها تنها گوشه‌های کوچکی از ۱۷ مجموعه‌ای است که به‌صورت مکتوب و منشور توسط حکیم سبزواری به زیور کتابت و در راستای تراثی از راسخین، آراسته شد که ای بسا گل سرسبد آن را بتوان شرح منظومه در حوزه حکمت و منطق آن هم به‌صورت موزون و منظوم در زبان عربی نام برد که در حقیقت تلفیقی از فلسفه مشائی فارابی و ابن‌سینا از یک‌طرف و تفکر اشراقی سهروردی، تصوف و عرفان محی‌الدین، کلام فخر رازی، اندیشه‌های حکیمان شیعی مثل میرداماد و به‌خصوص صدرالمتهلین شیرازی از طرف دیگر است.

حکیم راسخ سبزواری نزد استادانی چون حاج‌شیخ محمدتقی، مؤلف کتاب *هدایة المسترشدين* معروف به رئیس‌الاصولین و حاج محمدابراهیم کلباسی نگارنده کتاب *اشارات الاصول*، همچنین نزد محمدتقی رازی اصفهانی معروف به صاحب حاشیه و سرسلسله‌خاندان نجفی اصفهانی، آیت‌الله ملا اسماعیل اصفهانی کوشکی معروف به واحدالعین و سرانجام شاگردی استاد الكل حکیم راسخ صمدانی شیخ ملاعلی نوری مازندرانی وارث و احیاءکننده حکمت متعالیه صدرایی و دیگر حکمای راسخون حوزه اصفهان، به شایستگی هرچه تمام‌تر گوهرهای ناب مبانی مکتب فلسفی اصفهان را فراگرفته تا بر چارچوب‌های بنیادین آن، نوآوری‌های منحصر به فرد خودش را اضافه کرده تا سرانجام ضمن راه‌اندازی جریانی نو و بدیع در حوزه حکمت راستین سبزواری، به‌واسطه شاگردانی همانند میرزا حسین سبزواری احدی از حکمای اربعه، از جمله پایه‌گذاران مکتب فلسفی نوظهور دیگری به نام «مکتب طهران» باشد.

واقعیت روشن این است که حاج ملاهادی سبزواری نقش بی‌بدیلی در برجسته‌کردن مبادی و مبانی حکمت متعالیه صدرایی در معارف شیعی به‌واسطه تعلیم و

تربیت صدها تن طلاب و محققان، ارائه نظرات ابداعی و ابتکاری خودش در فلسفه، کلام، و عرفان در مدرسه فصیحیه سبزوار، در دوره‌ای که به واسطه خمود و عزلت اجتماعی و فرهنگی ناشی از هجوم افغان‌ها و آشوب و اغوجاجات فکری توسط جریان‌های و ظهور شیخیه و بابیه که منجر به ادبار از فلسفه و عقلانیت در ایران آن روزگار شده بود، ایفا کرد.

مدرسه صالحیه قزوین در قرن سیزدهم مصادف با همان دوره حکیم سبزواری، توسط حاج ملاصالح برغانی مجتهد پارسای شیعی که در دوره فتحعلی‌شاه، تأسیس و راه‌اندازی شده بود، ضمن پرورش عالمان و ارسته‌ای نظیر سیدجعفرکبیر معروف به کاشف‌الغطاء، میرزا کوچک‌خان سردار جنگل، سیدجمال‌الدین اسدآبادی و میرزای شیرازی از بزرگ‌ترین مدارس فلسفی شیعی در روزگار خودش، به‌شمار می‌رود. البته مدارس فلسفی در قزوین قدمتی تاریخی دارد و از دیرزمان مهد پرورش عدّه کثیری از بزرگان فلاسفه و حکما بوده است. تا قبل از انتقال پایتخت توسط حکومت صفویان به اصفهان، قزوین بزرگ‌ترین حوزه تحصیل و محفل گرم و داغ مباحث فلسفی در ایران، بلکه جهان اسلام بود. قزوین در حدود یک قرن در خلال سال‌های بین ۹۰۷ق تا ۱۰۰۶ق پایتخت یکی از پرقدردترین حکومت شیعی در تاریخ تشیع بود و از آنجاکه قزوین مرکز یکی از بزرگ‌ترین حوزه شیعه بود، علما و دانشمندان به‌خصوص شیعی از اطراف و اکناف به سمت قزوین روانه بودند.

از جمله مشهورترین بنیان‌گذاران حوزه پرشور فلسفی قزوین در دوره صفویه، اعاضمی همچون:

۱. سید شرف‌الدین محمود فرزند سیدعلاءالدین جلال‌الدین طالقانی قزوینی از بزرگان فلسفه و متکلمین شیعه که کرسی تدریس فلسفه را در قزوین برعهده داشت و از فحول علمای علوم عقلیه بود. برخی از شاگردانش آرای وی را در حواشی کتب فلسفی و کلامی ذکر کردند و نیز خود وی حواشی بر الهیات شرح/اشارات خواجه نصیرالدین طوسی دارد. او دانش فلسفی را از محفل درس محمدبن‌زین‌الدین احسائی معروف به ابن‌ابی‌جمهور احسائی اخذ و در این رابطه اجازه‌ای از برای وی نگاشته است که علامه مجلسی در بحارالانوار و شیخ آقابزرگ تهرانی در الذریعه آن را نقل کرده‌اند.^۱

---

۱. مجلسی، بحارالانوار، ج ۱۰۵، صص ۱۳-۱۷ و (آقابزرگ طهرانی، الذریعه الی تصانیف الشیعه، ج ۱ ص ۲۴۲).